

Геополитика Русије од експанзионизма до дефанзиве

УДК: 355.43:355.47(470)

Проф. др Зоран Килибарда, пуковник,
и мр Јованка Шарановић

Једна од основних карактеристика еволуције руске државе, од њених зачетака до утапања у заједницу совјетских република, јесте територијална експанзија, у којој су велики значај имале географске карактеристике простора на којем се налазила, односно простора којем је гравитирала. На обликовање геополитичког кода Русије утицали су, пре свега, величина поседнутог простора и богатство његових природних ресурса. Обрасци формирања геополитичког размишљања и понашања показали су се као веома слични у свим фазама постојања Русије, али су њихова форма и нагласци варирали у различитим периодима.

Теоријски, Русија има три стратешке геополитичке могућности: стратегију експанзије, стратегију попуштања и позициону стратегију. Међутим, за експанзивну стратегију нема довољно економске и војне моћи, док се стратегија попуштања чини неодговарајућом.

У сваком случају, уступци које је Русија учинила Западу после распада Совјетског Савеза, пре свега у вези са ширењем НАТО-а на исток, указују на то да Русија, бар за сада, прибегава некој врсти активне геополитичке дефанзиве. На основу тих тенденција треба сагледавати и однос Русије према Балкану и њену могућу улогу у расплету ситуације на простору Савезне Републике Југославије.

Увод

У настајању и развоју сваке државе веома су значајне географске карактеристике простора на којем се налази, као и простора којим је окружена, односно, којем гравитира. Наравно, у прошлости је тај утицај био много израженији јер су физичка освајања и физичка контрола територије и њени природни ресурси били основно мерило снаге једне државе и, самим тим, једна од основних преокупација њене спољне политике. Зато није необично што су у некадашњим политичким теоријама географијом објашњавана скоро сва дешавања у међународној политици, при чему су као основни параметри за процену војно-политичке позиције неке земље и за прогнозирање њених по-

ступака коришћени: локација, величина територије, рељеф, прилазни правци, интересне зоне, сфере утицаја, тампон-зоне, и слично. Такво наглашавање значаја географског амбијента предодредило је настајање геополитике као дисциплине која се бави утицајем географског простора на политику државе. Појам геополитика близак је појму политичка географија и ти се термини понекад поистовећују, мада између њих постоји сасвим одређена разлика. Политичка географија, како наводи Осмо Туоми, објашњава настајање и деловање политичких снага у оквиру простора, док геополитика објашњава ситуацију у простору кроз текстове, чланке и принципе понашања којима се, експлицитно или имплицитно, политици сугерише правац деловања.¹

Геополитика се, као и свака друга дисциплина, током своје еволуције донекле мењала, зависно од тога колико су новим сазнањима (искуствена и теоријска) потврђивана или побијана првобитна становишта. Према томе су се мењале и интерпретације улоге географског чиниоца у обликовању руске политике. Тако је територијална експлоатација Русије, као заједнички именитељ њених спољнополитичких стремљења, према старим геополитичким обрасцима, репрезентима географског детерминизма, тумачена сплетом одговарајућих географских околности. У вези с тим су коришћене идеје о вечитом сукобу „света копна“ и „света мора“; природној тежњи земаља из тзв. Средишта или Срца света (*Heartland*) да изађу на „обалско подручје“, као и идеје о јединственој контроли простора и држави као географском организму који тежи да максимално увећа своје моћи.

Без обзира на то колико стари геополитички постулати нуде разборито тумачење многих збивања из руске историје, као што су задиљујући темпо територијалне експанзије према истоку, исход рата са Наполеоном, па и сламање инвазије Хитлерове Немачке, не могу, с обзиром на пренаглашавање значаја једног чиниоца (географски), да обезбеде ваљану процену актуелних збивања и поуздану прогнозу будућих праваца деловања, који су условљени мноштвом чинилаца високог степена међусобне интеграције. Зато је све чешћи став да географија све индиректније утиче на политику тако што, на пример, детерминише економску географију, која утиче на политику. Уместо просторно одређених материјалних ресурса, првенство међу чиниоцима рата, а самим тим и политичке моћи, преузимају технички прогрес и људски ресурси, тако да само поседовање велике територије више није гаранција превласти.² На основу тих сазнања Туоми указује на неопходност да се геополитика дефинише на нов начин, тако да

¹ O. Tuomi, *New Geopolitics, The World System and Northern Europe seen from a Modern Geopolitical Perspective*, Helsinki, National Defence College, 1998.

² Немачка и Јапан се, у вези с тим, помињу као примери земаља са малом површином али великим могућностима и значајним утицајем.

кореспондира с условима који владају у савременом свету, уз напомену да она има два аспекта – теоријски и практични аспект.³

Теоријска геополитика проучава односе између физичког простора и међународне политике, развија modele за просторну поделу света на кооперативне и компетитивне делове, због историјских, економских и политичких разлога, и анализира како учесници интерпретирају политичке, економске и војне последице те поделе. Као практично понашање, геополитика државе или неке друге територијално дефинисане заједнице значи стремљење ка географски дефинисаним циљевима који су повезани са њеним економским и политичким положајем, њеном безбедношћу и њеном културом. Наравно, при томе, треба узимати у обзир чињеницу да је тзв. практична геополитика умногоме заснована на појединачној перцепцији света и властите позиције у том свету политичких актера. Геополитичка димензија те свести о властитој позицији назива се *геополитичким кодом* и означава субјективно схватање позиције сопствене државе, њених интереса, циљева, могућности и опасности којима је изложена. Према томе, за паљану интерпретацију одређеног геополитичког понашања и прогнозирање будућих корака, поред релевантних објективних (мерљиви, односно процењиви) параметара, неопходно је познавати и геополитички код релевантних политичких актера (субјеката геополитичког понашања), тј. проникнути у део садржаја њихове менталне мапе који „покрива“ подручје спољнополитичких аспирација. Променљивост те варијабле и њена тешка мерљивост неизбежно умањују степен поузданости геополитичких прогноза, и то утолико више уколико су политички актери бројнији и уколико је израженија међузависност њихових поступака.

Основна обележја и чиниоци геополитичког понашања Русије до 1917. године

Еволуцију руске државе, од њених зачетака у облику тзв. Кијевске Русије, затим кнежевине Новгород, Владимир и других, преко Московске кнежевине и царске Русије, све до њеног утапања у заједницу совјетских република, карактерише значајна територијална експанзија с повременим периодима суздржавања и дефанзиве ради одбране достигнутих позиција или консолидовања унутрашњих прилика.

Кијевска Русија (лабава државна заједница), коју су средином 9. века основали (највероватније) Викинзи, у време свог највећег успона (у 11. веку) обухватала је читав слив реке Волге, односно територију од Балтика до Црног мора. Успон Кијевске Русије прекинула је најезда Татара, који су, користећи руске поделе, продрли на то подручје и доминирали њиме дуже од 200 година. Суочене с изразитом надмоћ-

³ О. Tuomi, *исто*, стр. 36. и 37.

ношћу Татара, руске кнежевине су биле приморане да, ради опстанка, пристану на неку врсту вазалног односа, чиме је, уз очување елементарне независности, сачуван континуитет руске државности. На пример, Кнежевина Новгород избегла је инвазију тако што је њен кнез Александар Невски признао врховну власт татарском поглавару. Таквим маневром створио је предуслове, односно утро је пут свом сину Данилу да, на сличан начин, учврсти московску династију која ће владати од седамдесетих година 13. века до краја 16. века.⁴ Оснажена Московска кнежевина била је језгро и ослонац нове руске државе и њене експанзије до 20. века.

Током 16. века руска експанзија била је првенствено окренута ка истоку. Продор на запад блокирале су Литванија и Шведска, што је спречавало приступ Балтичком мору. Заузимањем Казана на Волги (важног упоришта Татара), 1552. године отворен је пут за експанзију ка Централном Уралу, и даље – до Сибира. Током једног века након заузимања Казана Русија се пробила 5.000 km ка истоку, све до Пацифика.

У 18. веку Петар I (Велики) преусмерио је експанзију Русије са истока ка Европи. У његово време (1682–1725) Русија је продрла на Балтик и анектирала Естонију, Литванију и крајеве југоисточне Финске. Након тога, успела је да дуже од деценије држи упориште на Црном мору, док је на Далеком истоку заузела Камчатку и Курилска острва. Катарина II (Велика) наставила је с експанзијом према Европи. Током њене владавине (1762–1796) анектирани су Литванија, Белорусија и делови Пољске и Русија је први пут у историји имала заједничку границу са Пруском и Аустријом. Осим тога, Катарина је успела и оно у чему није успео Петар Велики: учинила је Русију црноморском силом заузимањем прилаза северним обалама мора (1774) и анектирањем Крима (1783).

Током 19. века главни правац руске експанзије био је према југу, при чему је Русија успоставила доминацију над подручјем Кавказа и централне Азије. Наполеонови ратови у Европи имали су за последицу да се, до 1815. године, Финска, већи део етничког простора Пољске и Бесарабија нађу под окриљем Русије. Међутим, период руске експанзије на запад ближио се крају. Пораз у Кримском рату (1853–1856), на сопственој територији, била је коначна прекретница у руској експанзији у Европи. До краја 19. века, током 500 година експанзије, Русија је на северу и истоку допрла до самих граница континента, на југу је дошла до обода високих планина и сфере утицаја Бри-

⁴ Сличну стратегију одбране од надмоћнијег непријатеља применио је, нешто касније, српски краљ Милутин, који је избегао већ припремљени упад Татара плаћањем данка и давањем талаца, међу којима је био и његов син Стефан, чиме је гарантовао да ће преузета обавеза бити испоштована (*Војна енциклопедија*, Београд, 1973, друго издање, том 5, стр. 468).

танске империје и делила је Црно море с Отоманским царством. На прекретници века Русија се окренула Далеком истоку, оспоравајући Јапану утицај на Корејско полуострво. Рат против Јапана (1904–1905) завршен је поразом Русије и губитком престижа на светској сцени.

Уласком у Први светски рат на страни Антанте Русија је рачунала на нова територијална проширења и поправљање пољуљаног угледа светске силе. Њене претензије на почетку рата биле су делови територија Немачке и Аустроугарске монархије и турски мореузи. Међутим, после преврата у Октобарској револуцији Русија се, под новом бољшевичком влашћу, одрекла (барем привремено) територијалних амбиција царског режима и, склапањем сепаратног Брестлитовског мира са Централним силама (3. марта 1918), уз значајне уступке противнику, иступила из рата.⁵ Тиме је окончан вишевековни период територијалне експанзије царске Русије. Међутим, резултати те експанзије (исказани, пре свега, величином поседнутог простора и богатством његових природних ресурса) имали су велики (ако не и одлучујући) утицај на обликовање геополитичког кода совјетске државе, која је, с обзиром на то да је највећим делом била смештена на територији руске империје, била наследник територијалне баштине руског експанзионизма. Због тога је за разумевање и интерпретацију глобалне геополитике Совјетског Савеза, па и актуелних и наговештених праваца у геополитици савремене Русије, неопходно узимање у обзир околности и мотива који су довели до експанзије, као и начина (методе) којима је остваривана.

Једна од околности које су погодиле експанзију, како се често наводи, била је то да стара Русија, односно Московска кнежевина (као њен нуклеус), није имала природне или на неки други начин фиксирани границе. Али, тиме се објашњава само експанзија у првим вековима, али не и експанзија на просторе где се Русија суочавала с отпором. Тамо где су границе биле фиксирани због противникове одбране руска моћ се учвршћивала на исти начин као и моћ неких европских народа. Татарском владавином, такође, може делимично да се објасни почетно територијално ширење. Наиме, владари московске династије користили су своје татарске господаре за побољшање својих позиција у односу на све своје ривале, а када је Московска кнежевина ојачала, ослобађање осталих подручја од татарске доминације претварало се, постепено, у територијално ширење.⁶ У сваком случа-

⁵ Тим мировним уговором Русија је пристала да се одрекне Пољске, Литваније и Курландије (део Летоније); да призна самосталност Украјине, Естоније, Летоније и Финске и да уступи Турској Ардахан, Карс и Батуми (*Војна енциклопедија*, Београд, 1971, том 2, стр. 9). Истина, само два дана након капитулације Немачке, та иста бољшевичка власт поништила је Брестлитовски уговор, али су његове политичко-правне консеквенце оставиле видан траг на односима совјетске државе са државама које су биле део њене нагодбе са Централним силама.

⁶ R. Wensson, *The Russian Dilemma*, Praeger Publishers, 1986.

ју, ретко насељена и слабо брањена евроазијска равница охрабривала је на експанзију. У ствари, вековима и није било правог надметања за наступање према истоку, јер када је, крајем 16. века, поражен последњи кан, нестао је озбиљан отпор на путу до Пацифика. Између источне Европе и Пацифика била је огромна ненасељена територија и успостављање контроле над њом било је само питање времена.⁷

Стратегијски мотиви за експанзију су били на почетку секундарни, али како је време пролазило ти мотиви су постајали све важнији. Наравно, и током првих векова експанзије постојала је повремена тенденција заузимања стратeгијски важних територија. Непошумљене степе требало је бранити од номада, а неодређене, у ствари, непосредне границе биле су добар разлог да се новим освајањима линија одбране помера што даље. Касније, простор је постао значајнији чинилац безбедности и, као што се потврдило, био је значајан, ако не и пресудан, за то да се Русија одбрани од Пољака у 17. веку, од Швеђана у 18. веку, од Француза у 19. веку и од Немаца у 20. веку.

Религија је такође била разлог, односно изговор за руску експанзију. „Погани“ Татари, а затим „неверни“ Турци морали су да буду протерани. Како напомиње Весон, непријатељи су увек били православци, а често су постојали пријатељи православци с друге стране границе које је требало заштитити.⁸ Тако је идеја о прикупљању свих православца и Словена у једну државу служила као идеолошко оправдање за експанзију и била је, истовремено, снажан подстицај онима који су учествовали у освајачким подухватима.

Економски интереси, као што је, на пример, била потражња крзна, и необезбеђеност европског подручја од напада Татара били су главни разлози за експанзију према Сибиру. Угроженост украјинске границе од кримских Татара био је првобитни разлог (изговор) за експанзију у подручје Црног мора, што је неминовно наметнуло борбе са Турцима. Због трговинских и стратeгијских интереса (излазак на море) била је потребна експанзија према региону Балтика, док је заштита од напада са запада био главни геополитички интерес Русије на подручју Пољске. Држећи Варшаву, Русија је не само имала добар одбрамбени положај него је била у прилици и да угрожава Берлин, Беч и северне регионе.

За објашњење циљева и метода руске експанзије између 1700. и 1917. године Џон ле Дон⁹ је разрадио геополитички модел у којем се полази од теорије Мекиндера, Махана, Паркера и Латимора.¹⁰ Наиме,

⁷ К. Плесаков, *Гео-идеологическая парадигма*, Российский научный фонд, 1994.

⁸ Wesson, *исто*, стр. 4, 7, 8.

⁹ J. Le Done, *The Russian Empire and the World, 1700–1917*.

¹⁰ О тим теоријама видети опширније у књизи: O. Tuomi, *The New Geopolitics, The World system and Northern Europe seen from a Modern Geopolitical Perspective*, Helsinki, National Defence College, 1998.

његова геополитичка интерпретација заснована је на односу Срца (Средишта) света (*Heartland*) и тзв. подручја центара моћи (*core areas*). Као Средиште света означена је равница (раздвојена само планином Уралом) која се протеже од Балтичког мора, на северу, до планина Кавказа и Персијске (Иранске) висоравни, на југу. Према Ле Дону, подручја центара моћи, тј. подручја с исказаном тежњом ка хегемонији, била су у то време у средишњем (копненом) делу света: Кастиља, Врангенбург, Аустрија, Московска кнежевина, турски мореузи, Шведска, Пољска и Персија, а у приморском делу света били су Британија, Кина и Јапан. Према том моделу, циљ спољне политике Русије био је да досегне периферију средишњег дела света и, дугорочно, да пројектује своју моћ од периферије Средишта света на приморски свет. Сходно томе, Ле Дон објашњава да процес руске експанзије има порекло у спорој али неумитној промени равнотеже моћи унутар Средишта света. Према њему, прича о руској експанзији је прича о борби између нарастајуће Русије (Русије у успону) и подручја центара моћи у паду за контролу граница које их раздвајају. С једне стране, испољено је упорно настојање Русије да дестабилизује, одвоји и, чак, припоји та ослабљена подручја ради коначног овладавања читавим Средиштем света, док су, истовремено, германске и приморске силе биле решене да спрече ту експанзију, односно досезање периферије Средишта света. Према томе, Ле Дон у својој анализи сугерише да су главни разлози експанзије били: 1) жеља Русије да преузме моћ околних земаља; 2) формирање јаке владајуће класе и консолидација кметства; 3) политичко-религиозна идеологија; 4) тежња за контактима с европским приморским подручјима ради прибављања средстава и искустава за сопствену модернизацију, и 5) настојање да се оствари стратешка доминација на западу и југу. Наравно, географија је определила правце и, делимично, циљеве експанзије Русије. Равнице и реке били су канали за ширење, а планински ланци препреке које су помагале противничким снагама да је зауставе. Напори за заузимање прилаза лукама топлих мора све више су оптерећивали Русију ради остваривања стратегијских трговачких интереса. Истовремено, према Ле Доновом моделу, изласком на уска мора дуж периферије Средишта света – Балтичко море, Црно море и Охотско море – Русија је настојала да створи одбрамбени прстен за заштиту своје обале не само од поморских напада него и од политичког присуства поморских сила, које би неизоставно доносиле субверзивне идеје.

Усмеравајући своју експанзију ка периферији Средишта света, царска Русија је током последња два века свог постојања покушавала да дође доседа које Ле Дон назива линијом оптималног заузимања (освајања). Њен колапс током Првог светског рата коначно је означао крај тих планова, што је значило победу политике супарничких

сила. Такав крај руског експанзионизма неизоставно намеће питање колико би велики требало да буде тај оптималан посед и да ли је неуспех Русије у Првом светском рату одговор на питање где треба да се протеже линија оптималног освајања. Нема сумње, планови Русије били су веома амбициозни. Генерално гледано, слабљење и пропаст империја резултат су несклада између њихових геополитичких циљева и њихових политичких ресурса. У вези с тим, Ле Дон процењује да је у том случају линија оптималног заузимања морала да се протеже унутар Средишта света, дуж политичке изобаре која изједначава (уравнотежује) притисак руске енергије и отпор подручја центара моћи која чувају копнене прилазе према периферији, потпомогнут отпором приморских сила које чувају прилаз мору. Према Ле Дону, једна таква изобара била је успостављена у источном Балтику после 1815. године између руског притиска и англо-шведског отпора, као и почетком 20. века између немачког притиска и руског отпора. Дакле, пројектовањем своје амбиције иза линија оптималног заузимања Русија је нарушила склад између геополитичких циљева и расположивих ресурса, што је нужно имало за последицу слабљење њених глобалних позиција и, вероватно, било узрок њеног унутрашњег дестабилизовања, које је кулминирало до анархије и, коначно, уз одговарајуће утицаје споља, изнедрило бољшевички преврат 1917. године.

Геополитика Совјетског Савеза – оригинално решење или копија „старе геополитике“

Према познатом маниру бољшевичке власти да негира вредност свега што је у политичкој теорији и пракси настало и неговано у периоду пре револуције, двадесетих година 20. века у Совјетском Савезу геополитика је називана буржоаском псеудонауком. Међутим, упркос том безрезервном брањеном официјелном ставу, у пракси се политика совјетских лидера заснивала на чисто геополитичким калкулацијама, мада често прерушеним у изјаве о класним интересима и идеологији. Наиме, Совјетски Савез је, слично свом претходнику – царској Русији, од које је наследио територију задивљујућих размера и респективне природне ресурсе, примењивао мноштво различитих класичних геополитичких поступака – од концепта контроле простора до идеје о држави као географском организму који тежи да максимално увећа своје моћи. Наравно, у свему томе, имала је, мање или више, значајну улогу и идеологија (та идеологија и њена релевантна функција били су једна од константи деловања совјетске администрације на међународној сцени све време њеног постојања).

Константин Плесаков¹¹ је утврдио три модела интеракције између геополитике и идеологије уопште. Први модел је *модел реципроч-ног генерисања*. Према том моделу, геополитички чиниоци и идеолошки мотиви стално појачавају једни друге, и ниједан од њих не може да постоји без оних других. Други модел је *реципрочна редукција*. У њему су геополитичка и идеолошка становишта нераздвојива, али се њихове експанзионистичке компетенте међусобно елиминишу. Резултат тог модела је тенденција одржавања статуса кво. Трећи модел је *доминација геополитике над идеологијом*. Он може да се појави када не постоји директан утицај идеологије у међународним односима. Када је реч о Русији, Плесаков закључује да је њена територијална експанзија од 17. века била доктринарно утемељена на савезу руске државе и православне цркве. Али, државна доктрина је почела да се приближава идеологији само током друге половине 19. века. На прелазу из 19. у 20. век за примат су се надметале четири тенденције: славофилизам, либерализам, национализам и револуционарна идеологија са јаком компонентом марксизма.

Током бољшевичке револуције у Русији је било веома изражено очекивање брзог ширења пролетерске револуције широм света. Сходно томе, до 1920. године Лењин је покушавао да постави идеологију изнад политике, верујући да геополитика неће бити потребна у друштву без класа и граница у светским размерама. Брестлитовски мир требало је да послужи само као предах до, веровало се, новог таласа револуције. Али, када се очекивано брзо ширење револуције на читав свет показало као неосновано, совјетска Русија се вратила класичној геополитици и, 1922. године, закључила са Немачком Рапалски уговор. Тако је сан о општој светској револуцији произвео совјетско настојање да повећа државну контролу над простором, што је наметало потребу за идеологијом у функцији те контроле. То реципрочно генерисање карактерисало је однос између идеологије и геополитике у Совјетском Савезу од двадесетих до осамдесетих година 20. века. Према том моделу, геополитичким успесима Совјетског Савеза требало је, између осталог, да се у нова подручја промовише идеологија светске револуције, а тако промовисана комунистичка идеологија требало је да ојача позицију Совјетског Савеза.

Већ током првих година владавине бољшевици су враћали, једну по једну, територије које су се одвојиле од бивше руске царевине током 1918–1919. године. Само су Финска, Пољска и балтичке земље успеле да сачувају своју независност. Та геополитичка фаза, која је наступила почетком двадесетих година, може да се назове фазом консолидације. Каснијих двадесетих година Совјетски Савез се окренуо себи, и све до краја тридесетих година није значајно повећавао простор под својом непосредном контролом. Али, Москва је покушавала да

¹¹ К. Плесаков, *исто*, стр. 26–31.

прошири изван своје територије посредну геополитичку контролу. После неуспеха револуције у земљама на Западу, њиховим комунистичким партијама је наложено да не дижу револуцију, већ да слабе сопствену државу. Тако се, тражећи и стварајући идеолошке партнере у иностранству, Москва мешала у унутрашњу политику других земаља. Међутим, Стаљин није био заинтересован за победу комунизма у другим земљама уколико није био сигуран да може да је контролише.¹²

Јачање Немачке условило је, средином тридесетих година, промене геополитичких погледа Совјетског Савеза. Русификација мањинских подручја, напуштена двадесетих година, поново је актуелизована крајем тридесетих година. Наиме, средином тридесетих година СССР ушао је у међународну политику активније него икада пре, тражећи безбедност и предност у традиционалном начину баланса моћи – путем комбинација са једном или другом страном. Пакт са Немачком, у августу 1939. године, учинио је могућим геополитички продор Совјетског Савеза у источну Европу, тако да је СССР могао да поврати већину територија које је руска империја изгубила током Првог светског рата на својим западним границама – балтичке земље, делове Пољске, Бесарабију и неке територије Финске.

У геополитичком продору према источној Европи идеологија је имала другоразредни значај, док је у реципрочном односу између совјетске идеологије и геополитике доминирала геополитика. Према томе, експанзија контроле над простором није била заснована на идеолошкој експанзији. Успостављање идеолошке контроле над балтичким државама, Белорусијом и западном Украјином започето је тек након припајања тих територија. Совјетски Савез се понашао као и свака друга држава – према сопственим интересима. У званичним изјавама такође су се одражавали неидеолошки мотиви. Молотов је, на пример, бранио совјетско-немачки пакт позивањем на национални интерес, без икакве везе са пролетаријатом. Анексија делова Пољске објашњена је традиционалним етничким разлозима, док су балтичке земље биле приморане да прихвате совјетске снаге из стратегијских разлога (интереса) Русије и због тога што су и раније биле део руског царства. У вези с таквим понашањем Совјетског Савеза, Весон закључује да је главни правац Стаљинових територијалних стремљења – Балкан и турски мореузи, био традиционално руски и да, у ствари, није имао никакве везе с идеологијом комунизма.¹³

Други светски рат додатно је ослабио улогу идеологије у совјетској и геоеидеолошкој парадигми. Кроз Други светски рат Совјетски

¹² Такву политику илуструје и став Москве према политичким збивањима у Југославији (посебно према деловању КПЈ) током Првог светског рата и након успостављања комунистичког режима.

¹³ R. Wesson, *исто*.

Савез је извукао максимум предности из својих савеза, прво са Немачком, а касније са САД и Великом Британијом против Немачке. Као и у периоду 1939–1941. године, совјетска војна освајања у источној Европи била су учвршћена идеолошком трансформацијом потчињених земаља. Још једном се потврдило да Стаљинова геополитика није била заснована на поверењу у пролетерски интернационализам, већ на експанзији поседа под контролом Совјетског Савеза. Као последица Другог светског рата, однос између идеологије и геополитике попримио је форму реципрочног генерисања, само у другачијем политичком амбијенту – амбијенту биполарног света. Однос између Совјетског Савеза и САД, како оцењује Плесаков, карактерисала је пат позиција, у којој Совјетски Савез, као континентална сила, није био у стању да уздрма америчку доминацију над морем, а САД, као поморска сила, нису могле потпуно да редукују геополитичко поље Совјетског Савеза. Континентална сила није била осетљива на поморску силу, и обратно. Конфликт је био могућ једино у граничним зонама тих сила.¹⁴

Почетком педесетих година две околности су нарочито утицале на совјетску геополитику. Прво, и Совјетски Савез и САД постали су способни да воде нуклеарни рат и, друго, после Стаљинове смрти тоталитаризам СССР-а еволуирао је у ауторитаризам.¹⁵ Могућности нуклеарног ратовања радикално су промениле могућности контроле простора војним средствима и уздрмале безбедност територијалних држава. „Природне границе“, тампон-зоне и географски простор, као стратегијска предност, изгубили су много од свог традиционалног војно-политичког значаја, тако да је развој нуклеарних ракета поништио, или барем релативизовао, непробојност географских граница и учинио Совјетски Савез осетљивијим на нападе.

Под Хрушчовљевог владавином преобликована је спољна политика Совјетског Савеза. Једна од првих његових премиса био је концепт „мирољубиве коегзистенције“, према којем је свет требало да се преобрати у социјализам без рата путем еволутивних процеса. Друга премиса је била недопустивост нуклеарног рата. Совјетски Савез је предузео и нагле миротворне кораке, укључујући споразум с Аустријом и Југославијом и одрицање од базе Поркала у Финској. Али, предузети су и неки кораци експанзије. Весон тврди да је стратегија коју је тада примењивао СССР била, у ствари, стара руска стратегија експанзије у Азији – експанзија преко мање развијених земаља ради остварења предности у надметању са Западом.¹⁶ Упоредо с „мирољубивом коегзистенцијом“, Совјетски Савез је 1955. године, што коинцидира са повлачењем западних сила из њиховог бившег колонијал-

¹⁴ К. Плесаков, *исто*, стр. 60.

¹⁵ *Исто*, стр. 65.

¹⁶ Wesson, *исто*, стр. 94–99.

ног царства, почео да нуди економску и политичку сарадњу мање развијеним народима Азије и Африке. У Совјетском Савезу се веровало да ће те земље у сукобу Исток – Запад прве постати неутралне и да ће се, затим, прве окренути табору социјалистичких земаља, предвођених Совјетским Савезом. Та стратегија је имала мало успеха јер су се нови потенцијални партнери прибојавали совјетске доминације. Такође, није се испунило очекивање о фузији Источне Европе. Економски развој у тим земљама деловао је разочаравајуће на интеграциони процес, а постојала су и центрифугална настојања, која су довела до тога да совјетска политика према земљама тог региона постаје сувише крута и, као таква, за њих недовољно атрактивна. Изгледа, ипак, да су првенствено геополитички циљеви СССР-а у Хрушчовљевој ери били обезбеђење војне сигурности и консолидација моћи у Источној Европи. Отуда је приоритетан циљ било потписивање немачког мировног уговора којим је озваничена подела Немачке, упоредо са спречавањем Немачке да стекне нуклеарно оружје. Према Адаму Уламу, кубанска криза је била совјетски покушај да изнуди од Запада нове концесије, укључујући остваривање наведених циљева.¹⁷ Анализе Константина Плесакова указују на то да је за време Хрушчова улога идеологије у совјетској геоидеолошкој парадигми смањивана, док је улога геополитике стално повећавана. Према њему, то смањивање улоге идеологије од 1953. до 1958. године било је тенденција, од 1958. до 1962. године – експериментална политика, а после 1962. до осамдесетих година – стална црта спољне политике.

Политика Совјетског Савеза постала је конзервативнија за време Брежњева. Док је Хрушчов рачунао на економске везе као на чинилац фузије Источне Европе, Брежњев се усредредио на војно јединство преко Варшавског пакта. У Европи је примењена тзв. Брежњевљева доктрина, која је значила ограничени суверенитет унутар социјалистичког лагера. Уместо раније више наглашаваних економских веза, „трећем свету“ је радије нуђена војна помоћ. Хрушчов је драстично редуковао совјетску војну моћ, док су под Брежњевом оружане снаге стално нарастале. Совјетски Савез је наставио да ствара геополитичке контролне тачке у Евроазији ширећи свој утицај на Вијетнам и Лаос. Такође, подржавао је настојање Северног Вијетнама да прошири свој геополитички простор као контрабаланс Кини. Напори у Африци били су усмерени на ширење сфере совјетског утицаја, посебно у Анголи и Мозамбику, Етиопији и у неколико других држава, укључујући Јужни Јемен и Бенин. Те државе су генерално следиле Совјетски Савез мада, према својим владајућим гарнитурама, и нису биле сасвим марксистичко-лењинистичке државе.

¹⁷ A. Ulam, *Expansion and Coexistence*. Soviet Foreign Policy 1917–73, Praeger Publishers, 1974, pp. 661–669.

У односима СССР-а и САД доминирала су војна питања. Седам-десете године су биле декада детанта, који је лансиран на Московском самиту 1972. године, када су САД прихватиле Совјетски Савез као себи равну суперсилу. Међутим, због разлика у намерама и очекивањима суперсила детант је коначно нестао 1979. године, када је СССР војно интервенисао у Авганистану, што је изазвало контрамере САД, Кине и многих западних земаља.¹⁸ Совјетски Савез је био изложен снажном геополитичком притиску. На пример, притисак САД испољио се у виду размештања нуклеарног оружја средњег домета у Европи, промени става у вези са контролом оружја и интензивирању безбедносне сарадње са Јапаном и Кином. Истовремено, догађаји у Пољској у периоду 1979–1981. године нагостили су унутрашње слабљење Варшавског уговора које је, након десет година, кулминирало његовим распадом.

Осамдесетих година почео је да се мења однос у троуглу САД – Кина – Совјетски Савез јер је Кина иницирала постепено сређивање односа са Совјетским Савезом без учешћа Сједињених Држава. После 1978. године геополитички троугао био је нагнут према СССР-у и Кина је желела да га уравнотежи. С друге стране, Совјетски Савез је желео да уздрма америчко-кинеску геополитичку сарадњу, коју је сматрао извором притиска на себе. Кинески услови били су јасни: повлачење совјетских трупа из Авганистана и са кинеско-совјетске границе, као и повлачење Вијетнама из Камбоџе. Из совјетске перспективе, прихватање тих услова, уз притисак са Запада, сматрано је немогућим, али је то, према процени Плесакова, изгледало изводљиво упоредо са сличним променама у глобалном геополитичком систему.¹⁹ Међутим, осамдесетих година Совјетски Савез се суочавао са све већим тешкоћама у одржавању своје војне, политичке и економске безбедности и са дезинтеграционим тенденцијама унутар сопствене сфере утицаја. Његов спољашњи (истурени) геополитички круг, који су чиниле земље у развоју, затим географски удаљене социјалистичке земље (Куба и, својевремено, Кина и Југославија), као и земље источног дела Запада које су сарађивале са СССР-ом (на пример, Финска) одавно је већ био попустио. С обзиром на то да је био хетероген и да није био географски и економски повезан, тај круг се брзо распао након што су се неки од његових елемената дистанцирали од СССР-а, а други су изгубили совјетску подршку. Следећи геополитички круг, који се протезао непосредно око Совјетског Савеза и који је обухватао социјалистичке земље источне, централне и југоисточне Европе и Азије, био је дуго стабилна и изузетно важна зона.

¹⁸ H. Gelman, *Rise and fall of Detente*, „Problems of communism“, 1985, march-april, Vol. 34.

¹⁹ К. Плесаков, *исто*, стр. 89–90.

Али, крајем осамдесетих година и он је почео да пуца, да би био разорен распадом његове главне споне – Варшавског уговора и Савета за узајамну економску помоћ и сарадњу, упоредо с уједињењем Немачке и повлачењем совјетских трупа из земаља чланица Варшавског уговора. Дезинтеграција унутрашњег круга, који су чиниле совјетске републике чија је територија била у саставу царске Русије, почела је већ 1987. године, када су неке од тих република стекле независност, што је био наговештај коначног распада Совјетског Савеза који је уследио 1991. године.

Са распадом Совјетског Савеза и само његово језгро – Руску Федерацију (састављену од аутономних области различитог нивоа, од републике до округа), уздрмали су дезинтеграциони процеси. Неке аутономне области затражиле су бољу позицију у административној хијерархији, а неке су се изјасниле за независност. У ствари, њихова конфронтација са федералним центром била је слична претходној конфронтацији совјетских република са централом Совјетског Савеза. Начин на који су разрешени ти захтеви за већом аутономијом, односно за независношћу, предодредио је правац будућих збивања унутар Федерације и, донекле, њену глобалну геополитичку оријентацију.

Геополитика постсовјетске Русије

Последњих година постојања Совјетски Савез и Русија, непосредно након његовог распада, учинили су много више уступака Западу него што су за узврат добили од Запада. То је неминовно усмерило Русију на реконструисање своје првобитне спољнополитичке позиције у односу на Запад која је била тесно везана са њеним радикалним и наглим заокретом од планске привреде ка тржишној привреди. Поред те званично одбачене, али не сасвим безначајне, прозападне оријентације, у Русији, према оцени неких аналитичара, постоје још најмање три спољнополитичке позиције.²⁰ Једна од јасно препознатљивих варијаната јесте она коју заступају тзв. умерени конзервативци, чије је основно становиште да Русија треба да избегне претерану зависност од Запада и да ствара своје сфере утицаја, првенствено у најближем суседству. Ту варијанту подржавају институционалне снаге, као што су војни врх, индустријски менаџери и главни сектори федералне администрације. Група умерених либерала наглашава значај прагматизма и заговара спољну политику засновану на реалној процени руских националних интереса. Трећа група, коју подржавају радикална левица и радикална десница, залаже се првенствено за по-

²⁰ D. Kerr, *The New Eurasianism: The Rise of Geopolitics in Russia's Foreign Policy*, „Europe-Asia, Studies“, 1995, Vol 47, No 6, p. 977; I Sherr, *Russia's geopolitics and crime*, *The World Today*, February 1955, p. 34.

новно изграђивање статуса суперсиле, ако је нужно, и уз примену војне силе.

Гледано у целини, у већини спољнополитичких оријентација постоји тенденција повећања значаја геополитике у односу на идеологију, што значи да су некадашњи идеолошки конфликти, можда и трајно, замењени борбом за сфере геополитичког утицаја. То је, свакако, условљено потребом да се консолидује нова држава, дефинишу њене сфере утицаја и њена спољна политика прилагоди измењеној ситуацији. Зато је заједничка преокупација руских геополитичара неопходност реформе класичне геополитике, уз задржавање њене суштине. Реформу намећу промене у физичком амбијенту и нови приоритети у понашању државе условљени повећањем политичког значаја неких чинилаца који нису у директној вези са физичким амбијентом.

Према оцени Пухелоинена, Русија, теоријски, има три стратегијске геополитичке варијанте: стратегију експанзије, стратегију попуштања и позициону (*status quo*) стратегију.²¹ Наведени подаци показују да Русија нема довољно економске и војне моћи за *стратегију* експанзије. Због тога је мало вероватно да би радикалне националистичке снаге, ако би дошле на власт у Русији, примениле агресивну политику. Покушај територијалне експанзије довео би Русију у позицију из које би, вероватно, постојао само један излаз – повлачење без икаквих позитивних резултата.²²

Идеје о поновном уједињењу бивших совјетских република или поновном стварању неке нове руске империје у сваком случају су нереалне. За грађење руске (совјетске) империје биле су потребне стотине година, а сада, ако и постоји жеља за њеним поновним грађењем, Русија за то нема средстава. Употреба силе у те сврхе у догледно време је недвосмислено искључена, а земље суседи не желе добровољно да се прикључе Русији, осим Белорусије. Наиме, тежње суседа усмерене су у супротном правцу. Русија је неповратно изгубила земље бившег Варшавског пакта и не постоји могућност да постане толико атрактивна за најближе суседе да би пожелели да се поново са њом сједине. Сасвим супротно, искуство тих земаља са СССР-ом учинило је да оне избегавају блиске политичке везе са Русијом. Нема, такође, ни економских подстицаја за поновно уједињење тих земаља. Ипак, постоји сарадња са неколико земаља из најближег суседства, посебно на економском плану и неким аспектима безбедности (на пример, обезбеђење границе). Али, изгледа да новоосамостаљене земље избегавају да формирају савезе који би омогућили доминацију

²¹ A. Puxeloinen, *Russia's geopolitical interests in the baltic area*, Helsinki, National Defence College, 1999, p. 38.

²² Искуство из интервенције у Авганистану показало је да се војна моћ не може увек претворити у политичку моћ, као што је то било могуће педесетих и шездесетих година у Мађарској и Чехословачкој.

Русије. На пример, Украјина, Азербејџан и Узбекистан учинили су одлучан корак против свих планова о стварању одбрамбеног савеза унутар Заједнице Независних Држава.

Пошто су покушаји чвршће интеграције ЗНД наишли на отпор, што је у неким случајевима довело до недвосмислено негативних реактовања, Русија је приморана да гради односе, на билатералној основи, с „оближњим иностранством“, уместо преко мултилатералне, јединствене (заједничке) стратегије. Због тога ће превасходни циљ геополитичких односа Русије са најближим суседима вероватно бити појединачни утицај на те земље, уз концентрисање на подручја и функције за које је заинтересована. Без сумње, постојање руских интереса и поседовање одговарајућих геополитичких инструмената, за сваки случај понаособ, предуслови су за вођење такве политике. Остали не-територијални облици експанзије такође су неприменљиви. Државе суседи Русије, као и суседи бившег Совјетског Савеза, центрифугално су оријентисани у односу на Русију и другачији од Русије у културном, историјском и религиозном погледу, тако да је, на пример, немогућа етно-религијска експанзија Русије у тим регионима. Белорусија и Казахстан можда су усамљени изузеци.

Друга основна варијанта – *стратегија попуштања*, такође се чини неодговарајућом из више разлога. *Прво*, садашња геополитичка ситуација сматра се једном од последица стратегије попуштања с краја осамдесетих и почетком деведесетих година. Спољна политика из тог периода много се критикује због великих и исхитрених уступака, укључујући концесије у нуклеарном и конвенционалном наоружању и војном присуству у Европи, и то без одговарајућих компензација. Према критичарима тих уступака, друга врста политике, заснована на приближавању, корак по корак, довела би Русију у повољнију геополитичку позицију. *Друго*, изгледа да је целокупно руско политичко деловање опредељено за очување територијалног интегритета Руске Федерације. Спољнополитичка активност садашње администрације, директно или индиректно, указује на неопходност обнављања статуса велике силе, што је истовремено и став позиције. Стратегија попуштања, једноставно, не иде уз таква политичка настојања. *Треће*, територијалне концесије значиле би ризик од распада Руске Федерације. У садашњем тренутку тај ризик не изгледа велики зато што не постоје праве сепаратистичке идеје, али неке републике, посебно оне с већим природним ресурсима, могле би да теже барем ка делимичном суверенитету, упркос чињеници да би он могао да буде ограничен економском и/или територијалном зависношћу од Русије. Москва мора да узима у обзир тај ризик, иако има на располагању бројна средства за притисак на сепаратистичке регионе: ограничавање снабдевања енергентима, затварање ваздушнoг простора и копнених комуникација итд. *Четврти* разлог против примене стратегије попуштања је-

сте то што, тренутно, Русију на то ништа не приморава. Русију је могуће приволети да учини концесије у вези с економским, политичким и војно-политичким питањима, али такве концесије, с друге стране, чине је отпорнијом на даље повлачење (уступке).

Према томе, од три наведене варијанте геополитичке стратегије Русије једино преостаје (као прихватљива) *позициона (status quo) стратегија*. Без сумње, суштински део позиционе стратегије био би да се земље суседи задрже у интересној сфери Русије и да се ублаже штете узроковане ширењем Северноатлантског савеза. Истовремено, Русија треба да буде активна у односима и са земљама из „далеког иностранства“ да би спречила изолацију. Геополитичка слабост је главно ограничење избора Русије. Због тога Константин Сорокин предлаже да Русија игра балансирајућу улогу између и у односима са другим геополитичким центрима моћи, као што су Европа, САД, Кина итд. То би било у интересу тренутно слабе Русије и одржавало би мултиполарни геополитички светски поредак без супериорности било којег центра моћи.²³ Укратко, позиција Русије у односу на остале геополитичке центре моћи била би заснована на стратегији оклевајућих (одгађајућих) акција, уз примену традиционалних метода балансирања моћи које је Русија користила кроз своју историју. Међутим, успех Русије биће ограничен чињеницом да је и за улогу балансирања неопходна моћ. Због тога, будући да је притиснута са Запада, могла би да буде активнија у правцу југа и истока (у оквиру тога може да се посматра и приближавање Русије Ирану). Приближавање Кини логичан је елемент руске политике балансирања, с обзиром на то да ће у будућности Сједињеним Државама вероватно бити потребни добри односи са Русијом да би могле да парирају све већој моћи Кине. Међутим, савез Русије и Кине веома је мало вероватан зато што би Кина прихватила само једну улогу у том савезу – улогу лидера. Осим тога, изгледа да је политика Кине пре оријентисана ка широкој међународној сарадњи него ка стварању савеза.

Однос Русије према Балкану, а у оквиру тога и према СР Југославији, зависиће од тога која ће од наведених варијаната добити примат у руској спољној политици. Ако се узме у обзир оцена да је, тренутно, за Русију једино прихватљива позициона геополитичка стратегија или стратегија статуса кво, у којој би она имала балансирајућу улогу у односима са другим центрима моћи, као и чињеница да је Русија већ учинила извесне уступке Западу у региону Балкана, очигледно је да су основане оцене аналитичара да, у овом тренутку, „за Русију Балкан нема приоритетан значај у спољнополитичкој стратегији“

²³ Русија би, на пример, могла да прилагоди своје економске и војно-политичке позиције у интересу неког субјекта, да користи испоруке енергије (нафта, гас) за остваривање утицаја и да користи на најбољи начин спорења између светских сила, правећи комбинације, зависно од ситуације, са једном или другом страном.

јер су чиниоци који су опредељивали послератну политику Совјетског Савеза на Балкану изгубили од значаја. Тако је Балкан у савременим стратегијским плановима Русије постао само део Европе.²⁴ Наравно, она није престала да се интересује за тај део Европе, али жели, пре свега, да обезбеди да земље из тог региона које су некада биле у сфери њеног утицаја задрже бар неку врсту војне неутралности. У вези с тим, разумљиво је сврставање Русије на страну Југославије у расплету југословенске кризе – Југославија је била једина земља са простора источне и југоисточне Европе, који је некад фигурирао као интересна зона Совјетског Савеза, односно Русије, која није изразила жељу за приступањем Северноатлантском савезу. Па ипак, улога Русије у савезништву са Југославијом остала је на нивоу подршке, што је, без сумње, последица односа снага на глобалној политичкој сцени. У сваком случају, када се процењује могуће ангажовање Русије у изналажењу решења за тренутне и могуће проблеме у региону Балкана и на простору Југославије, мора се рачунати на то да ће се она, као и друге велике силе, првенствено руководити својим интересима. При томе, православље, словенско порекло и традиционално савезништво са Србијом и Црном Гором неће имати пресудан утицај.

Закључак

Једна од основних карактеристика еволуције руске државе, од њених зачетака до утапања у заједницу совјетских република, јесте територијална експанзија, у којој су велики значај имале географске карактеристике простора на којем се налазила, односно простора којем је гравитирала. Резултати те експанзије, пре свега величина поседнутог простора и богатство његових природних ресурса, пресудно су утицали на обликовање геополитичког кода Русије.

Експанзији је посебно погодновало то што Русија у њеним првим фазама није имала природно фиксирани границе, нити се на главном правцу своје експанзије – према истоку, преко ретко насељене и слабо брањене евроазијске равнице, суочавала с озбиљним отпором. Такође, значајни мотиви за експанзију били су стратегијски, религијски и економски интереси. У целини, историја Русије и Совјетског Савеза пружа емпиријски доказ „реалистичне“ геополитике, у којој су, како оцењује Туоми, повезане снага раздаљина и експанзија. Наиме, кад год је земља била јака, померала је своје границе и сфере утицаја према вани, док се у периодима слабости повлачила са својих удаљених подручја.

²⁴ Ј. Курјак, *Стратегија националне безбедности Русије*, „Војно дело“, бр. 4–5, 1997, стр. 27.

Обрасци за формирање геополитичког размишљања и понашања показали су се веома слични у свим фазама постојања Русије. Многи предлози су, у ствари, стари, али су њихова форма и нагласци варирали у различитим периодима. Отуда наведене стратегијске геополитичке варијанте (стратегија експанзије, стратегија попуштања и позициона стратегија) нису само теоријски конструкти и продукт имагинације аналитичара, већ реалне могућности које тренутно, и у перспективи, имају различите изгледе за оживотворење у облику конкретнијег геополитичког понашања. У сваком случају, уступци које је Русија учинила Западу после распада Совјетског Савеза, пре свега ширење НАТО-а на исток, указују на то да је, барем за сада, приморана да пређе у неку врсту активне геополитичке дефанзиве, коју карактерише стратегија оклевања, односно позициона стратегија.

Према логици фаза геополитичког понашања, Русија се налази у ситуацији да мора дефинисати своју нову улогу у свету, нови геополитички код, односно менталну мапу, као једно од оруђа које помаже да се одреде њени основни интереси у спољашњем свету. Део тог будућег геополитичког кода требало би да буде идеологија која је прихватљива за већину становништва. За сада се зна да, на пример, ни конкретна економска ситуација, ни демографска слика земље, ни њен општеприхваћен идентитет, немају добру основу. У сличним приликама у прошлости, кад год би конкурентска позиција неке државе била слаба, држава је била склона да се концентрише на унутрашњи развој и протекционизам. Сходно томе, догађаји у садашњој Русији могли би да указују на тај правац. У оквиру тих тенденција треба сагледавати и однос Русије према Балкану и њену могућу улогу у расплету ситуације на простору СР Југославије.